

Kende Anna (szerk.): Pszichológia és feminizmus

HOGYAN ALAKÍTOTTA ÁT
A PSZICHOLÓGIA ELMÉLETEIT,
KUTATÁSI KÉRDÉSEIT ÉS MÓDSZEREIT
A TÁRSADALMINEM-KUTATÁS?

L'Harmattan, Budapest, 2008. 313 old., á. n. Az angol nyelvű tanulmányokat Sándor Bea fordította

A feminizmus különböző diszciplínákat érintő hatástörténete – a történelemtől az irodalmon át a geográfiaig – számos kötetet megtöltött már. A pszichológia ezen belül viszonylag háttérben van, kapcsolata a gendertémakörrel meglehetősen ellentmondásos. A fejlődés-lélektani, szociálpszichológiai, személyiség-lélektani stúdiumoknak és a pszichoanalitikus elméletnek is szerves része a nemi szerepekkel, identitással és személyiségtipológiákkal vagy a pszichoszexuális fejlődéssel kapcsolatos ismeretanyag, mégsem mondható, hogy mindennek köze lenne a „feminista pszichológiához”. Ez utóbbi ugyanis magában foglalja a politika (társadalomkritika) és a tudomány kapcsolatára való reflexiót is, amire viszont a pszichológiában kevés fogékonyság, fogadókészség mutatkozik; mintha ez a szemlélet tudományos önképe lényegével ellenkezne. A pszichológia alapvetően mindig is az emberi „lélek” (a különféle iskolák terminológiájában a tudattalan, a tudat, a személyiség, az identitás stb.) *univerzális* törvényszerűségeinek megismerésére törekedett. Még a szociálpszichológia is, amely az ember mint társas lény viselkedését hivatott vizsgálni, a csoporthelyzetek, társas viszonyok általános, kontextustól független szabályszerűségeire koncentrál. Ezt az ambíciót erősítették az önnön tudományos státusával kapcsolatos kérdések, kétségek, viták is a kezdetektől a legutóbbi időkig. A szaktudományosságra támasztott igény pedig a feminista elméletek másik fontos ismervét, az interdiszciplináris szemléletet tudja

nehezen magáévá tenni. Pedig, mint a kötetből is kiderül, a pszichológia és a feminista elmélet között fontos és gyümölcsöző átjárások, (kölcön)hatások, kapcsolódási lehetőségek fedezhetők fel. A tanulmányok a feminizmus pszichológiát megtermékenyítő hatásait tekintik át. Túlnyomórészt külföldi, konkrétan angolszász szerzők szövegei, köztük klasszikusok és újabbak, átfogó jellegűek és egy-egy részterületet érintők. Az írások többsége a kilencvenes években született. Sajnálatos, egyszerűen beszédes, hogy nem kerülhetett három magyar(országi) szerzőnél több a válogatásba. Az eddigi magyarul megjelent munkák azt az általános tendenciát jelzik, hogy a pszichológián belül a feminizmus hatása leginkább a pszichoanalízis területén mutatkozik; a jó évtizede publikált fontos válogatás (Csabai Márta – Erős Ferenc [szerk.]: *Freud titokzatos tárgya, Pszichoanalízis és női szexualitás*. Új Mandátum, Bp., 1997.) e részterület reprezentatív szövegeinek fordítását tartalmazza. Ide tartozik még Nancy Chodorow *Pszichoanalízis és feminizmus* című könyve is (Új Mandátum, Bp., 1999.). Egy másik – a társadalmi-nem-kutatással érintkező – altéma, amelynek néhány alapszövege, sőt hazai alap kutatásai magyarul is olvashatók, a testtel és a pszichés betegségekkel kapcsolatos reprezentációk vizsgálata. (Lásd Csabai Márta – Erős Ferenc [szerk.]: *Test-beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*. Új Mandátum, Bp., 2002.; Csabai Márta: *Tünetvándorlás*. Új Mandátum, Bp., 2007.) A pszichoanalízis genderérzékeny elméleti és empirikus kritikái közé tartoznak Kende Annának az anyaság konstrukciójával kapcsolatos munkái. (Lásd Anyaság a pszichoanalízisben: lehetséges következtetések a nő mint szubjektum szemszögéből. *Thalassa*, 2005. 1. szám.) Nguyen Luu Lan Anh a nemi szocializáció kulturális sajátosságairól, a nemi sztereotípiák és attitűdök jellegzetességeiről és hatásairól folytat szociálpszichológiai kutatói és oktatói tevékenységet az ELTE Pszichológiai Intézetében.

Az utóbbi években napvilágot látott további fordítások már túlmutatnak a pszichológia területén a filozófia, a gender/queer studies irányába. Ilyen Judith Butler két alapműve (*Problémás*

nem. Balassi, Bp., 2006.; *Jelentős tesztek*. Új Mandátum, Bp., 2005.) vagy Annamarie Jagose *Bevezetés a queer elméletbe* című munkája (Új Mandátum, Bp., 2003.). Butler könyvei talán kezdenek beépülni a tudományos köztudatba, de Jagose kötete teljes visszhangtalansággal hullott bele a hazai közegbe, közegteleniségbe; igaz, nem is igen teremtődött hozzá, köré közeg. („Queer is so nineties...”, jajdult fel Dagmar, a berlini meleg aktivista 2003-ban Hamburgban, egy *Intervention rather than integration* című queer műhelykonferencián. Hát igen, már ahol.) A nemek és szexualitások összetettebb vizsgálatának Magyarországon egyelőre nincsen igazán története, helye, helyi értéke. A történelmi-ideológiai folyamatok másfajta kérdéseket, problémákat és más szintű ellenállásokat termeltek, mint „Nyugaton”. A nőmozgalom marginális vagy épp szalonképtelennek minősített szerepe és a társadalmi nemi tanulmányok bonyolult bevezetése-adaptálhatósága hasonló okokra vezethető vissza. Az eredeti fogalomkészlet és elméleti-történeti keret nem illeszthető egy az egyben a kelet-közép-európai régióra, lokális diskurzus pedig még kevésbé alakult ki. Az államszocialista nemi egyenlősítés, a felülről irányított nőpolitika emléke (ugyanakkor az elhatárolódás a nyugati, „radikálisnak” érzékelt feminizmustól) még mindig kellemetlen konnotációkat és sztereotíp képzeteket kelt a nemi kérdések „politizálásával” kapcsolatban, és ez (a tudomány saját közegellenállásán túl) hatással van a kutatói szférára is. Hiányoznak a hatvanas évek civilmozgalmi előzményei, amelyek Nyugaton ösztönzői voltak a feminista mozgalmaknak és a genderstúdiumok kialakulásának egyaránt. A rendszerváltás pedig inkább konzervatív fordulatot, a hagyományos nemi szerepek felértékelését hozta magával. Ezt több (szociológus, történész, irodalmár) kutató is elemezte a kilencvenes években (lásd Pető Andrea, Neményi Mária vagy Adamik Mária e tárgyban írott tanulmányait). Ezek a beidegződések az új generációban már nyilván kevésbé, közvetetebben hatnak, és talán alakulóban van egy nyitottabb attitűd és diskurzus, sőt érdeklődési hullám is a téma körül.

A fordítás nehézsége (az alapfogalmaké is, lásd *gender, queer*) jól tükrözi a beágyazhatóság nehézségeit. (A legkorrektebb megoldás sokszor valóban az eredeti kifejezés megtartása a maga nyelvi-társadalmi-elméleti kontextusával.) A recepció kérdése a *Pszichológia és feminizmus* esetében is felvetődik: milyen olvasói, értelmezői közösség használja majd a kötetet, lép párbeszédbe vele? A célközönség részben nyilván a genderirányban érdeklődő pszichológusoké, de gyanítható, hogy a könyv a társ(adalom)tudományok szélesebb köréből is vonz majd olvasókat. Az inter-/transzdiszciplinaritás a befogadókra is jellemző.

A tudományban nemcsak a válaszok, a kérdések is meghatározók és beszédesek. A feminista elmélet új kérdéseket, témaköröket hozott magával (a nemi identitás, a test, a szexualitás vagy a betegség konstrukciója), vagy pedig új értelmezéseket, elméleti kereteket javasolt a pszichológia hagyományos kérdéseihez. A hatás tehát kétfélel jelentkezik: egyrészt tematikusan, a társadalmi nemek kutatásának megjelenésében, másrészt módszertanilag-elméletileg, egyfajta tudományos *gender-mainstreaming* keretében, azaz a társadalmi nemek relevanciájának végiggondolásában bármely pszichológiai kutatás során, a kutatás minden fázisában. A feminista személetű vizsgálódások alapvető újdonsága, hogy a nemi különbségek leíró szintű vizsgálata helyett az e különbségeket fenntartó mechanizmusokat igyekeznek feltárni. Egy általánosabb paradigma értelmében pedig (nevezzük posztstrukturalizmusnak) tekintetbe veszik a kutatás és a kutató (kulturális, ezen belül nemi) „szituáltságát”, hatalmi helyzetét, implicit ideológiáit.

Az ilyen típusú szemléletre való csekély fogékonyságot jelzi az evolúciós pszichológia, a szociobiológia növekvő népszerűsége, amely általában véve is vizsgálatra érdemes. A hagyományos „nature/nurture” viták végpontjaként ez az irányzat kizárólag genetikus, biológiai tényezőkkel, az „evolúció törvényeivel” magyaráz társadalmilag (is) meghatározott jelenségeket (családforma, párválasztás, nemi szerepek). Az önmaga „szigorúan tudományos” jellegét meg nem kérdőjelező eszközrendszer és a társadalmi együttérthetők

negligálása ellenére következtetései ugyanakkor erős társadalmi tartalommal és hatással rendelkeznek, és végső esetben akár a (szexista/rasszista) kirekesztésnek is ürügyet szolgáltathatnak. Ezt a „kulturavak” attitűdöt jól érzékelteti Szendi Gábor, ismert evolucionista pszichológus álláspontja, aki *A nő felemelkedése és tündöklése* (Jaffa Kiadó, Bp., 2008.) című könyve kapcsán nyilatkozott nemrég tudomány és ideológia egymást kizáró viszonyáról: „Az ideológia arra való, hogy megfogalmazzunk jogokat, és kivívjuk azokat, az evolúciós pszichológia pedig leíró tudomány. Egy ideológus abból a szempontból mérlegeli a tudományt, hogy az igazolja-e az ő nézeteit vagy cáfolja. A feminizmussal, mint minden ideológiai képződménnyel, az a probléma, hogy a tényeket és a tudományt szét akarja választani, és aszerint mérlegel, hogy az számára hasznos vagy nem hasznos.” (<http://www.litera.hu/object.9ee583ae-c629-4c21-9858-4a1ba0252d43.ivy>) A legtöbb kötetbeli szöveg éppen ezt a felfogást vonja kétségbe, bírálja, vagy éppenséggel a „tény” és a „tudomány” jelentését teszi meg vizsgálata fő tárgyául. Ez a nézőpontváltás lehetővé teszi, hogy – a kötetben szereplő Sandra Bem szavaival – „megnézzük, hogyan határozza meg látásunkat a kultúra – és ne rajta keresztül nézzünk mindent”.

A könyv felépítése a feminizmus-pszichológia kapcsolat történeti logikáját igyekszik követni. A négy fejezetből az első (*Feminista kritika és maskulin tudomány*) írásai, különösen Sandra Harding nyitó áttekintése, a feminista elméletek kapcsolódási lehetőségeit gondolják végig a pszichológia tudományos rendszerében. Harding tanulmánya kétségtelenül átfogó, egyszerre sokféle szempontot és diskurzust mozgat, ám talán épp ezért kissé nehezen olvasható. A szerző a modern nyugati maskulin (Derrida kifejezésével, akire viszont Harding érdekes módon nem hivatkozik, „fallogocentrikus”) dualizmusok, episztemológiák felülvizsgálatának folyamatába illeszti a férfi–nő dichotómia újragondolását. Feszegeti egy alternatív tudomány megalkotásának ellentmondásait: ez kétséges egy olyan gondolatrendszerben, amely magának a tudományosságnak a fogalmát problematizálja. Posztmar-

xista feministák (Hillary Rose, Nancy Hartsock) érvrendszerének az ismeretetésétől indulva jut el Jane Flax, a posztmodern politikaelméleti gondolkodó és a tudásszociológus Dorothy Smith elgondolásaihoz. Konklúziói a megfigyelő társadalmi nemének jelentőségére, a módszertani normák újragondolására, illetve a tudomány és a politika elválasztásának megkérdőjelezésére vonatkoznak.

Madelon Sprengnether írása a pszichoanalitikus tárgykapcsolat-elméletek területén, mindenekelőtt az anya szerepének értelmezéseiben érvényesíti a társadalmi nemek nézőpontját Freud, Winnicott, Margaret Mahler, Chodorow és Lacan ismertető kritikáját nyújtva. (Melanie Klein valamiért kimaradt a sorból.)

Leonore Tiefer a szexualitás példáján vizsgálja a nemi hasonlóság/különbözőség-vitát (saját szavaival a „minimalizáló” és maximalizáló” tendenciákat), és mutatja meg a normák, a kontextusok, a hatalom szerepét.

A második fejezet (*Két külön világ: kísérletek egy másik pszichológia megteremtésére*) az új diskurzusok nyomán alakuló alternatív tudományosság reprezentatív példáiból válogat. Viszszatéró motívum a kritika, az újraértelmezés, klasszikus pszichológiai kutatások újragondolása, alternatív módszerek kidolgozása. Ebben fontos állomás Carol Gilligan, aki az erkölcsi ítéletalkotás fejlődésének Lawrence Kohlberg által felállított, klasszikus hatfázisos modelljét, a kérdések és az értelmezés férfiközpontúságát egy kapcsolatorientált női nézőponttal ütközteti. Gilligant azóta sokan bírálták esszencializmusa, a „női” pszichológia képlékeny fogalmának reflektálatlan alkalmazása miatt. (A jegyzetben informatívabb lett volna a szöveg első megjelenését megadni, amely nem 1993, hanem 1982.)

Sandra Bem empirikus vizsgálata a maskulinitás–femininitás személyiségdimenzió mérésének új szemléletű módszerét ajánlja, végső soron e fogalmak személyiségdimenzió-jellegét és polaritását kérdőjelezi meg. Nem a „női” nézőpontot, nem is a genderszemponatot kéri tehát számon a korábbi kutatásokon. Valójában a személyiség nemi kétosztatúságának gondolatát bírálja: „a maskulinitást

és a femininitást a kultúra diskurzusába helyeztem, nem az egyén személyiségébe” (107. old.), írja. Kimutatja, hogy a kutatások mindeddig a férfi- és női szerepekhez való *alkalmazkodást* mérték, univerzálisnak és esszenciálisnak tekintve ezeket a szerepeket, és patologizálva a tőlük való eltérést. A Bem-féle skála két végpontja nem a férfias és a nőies, hanem a (nemi szerepet tekintve) „konvencionális” és az „androgün” viselkedés (az utóbbi kifejezésnek és a hozzá való viszonyoknak is külön története van); a vonásokról tehát lekerül a „maszkulin”, illetve „feminin” címke.

Maureen McHugh és Lisa Cosgrove „dialektikus és satirikus perspektívát” javasol a nemi különbségek jelentőségét hangsúlyozó és az azt megkérdőjelező kétféle látásmód összeegyeztetésére.

Kende Anna tanulmánya elemző áttekintést nyújt a társadalmi nemek magyarországi kutatásáról. Az elmúlt évtizedek folyamatait, a (társadalom- és tudománytörténeti) előzmények tükrében vizsgálja a hatásokat és ellenállásokat. A kapcsolódó publikációk, konferenciák és kutatások összegzése ahhoz a konklúzióhoz vezet, hogy a feminista kritikai szemlélet meglehetősen marginális helyzetben van a pszichológián belül, kevés és elszigetelt az ilyen irányú kutatás, mert „nem kapcsolódtak be abba a vérkeringésbe, amelyet a szociológia, az irodalomtudomány, az amerikanisztika vagy a közgazdaságtan keretein belül kutató és oktató körök alkotnak” (146. old.). Pedig a genderszempontra beépítése ilyen tudományközi kapcsolódásokra is jó alkalmat teremtené. A feminista szemlélet elsősorban a pszichológia, a társadalom- és a humán tudományok határterületein jelentkezik, de nagyobb részt nem a pszichológusok munkáiban, azaz nem pszichológiai kérdések genderszempontról vizsgálatában, hanem a genderkutatás pszichológiai – többnyire pszichoanalitikus – fogalmakkal történő értelmezésében. Mindazonáltal az episztemológiai fordulat – legalábbis az elméletek és módszerek szintjén – nem hagyta érintetlenül a pszichológiát sem, még ha maguk a gendertémák kevésbé jelentek is meg.

A harmadik fejezet (*Kultúra és nem – másképp*) pszichológiai és kultúra-

elméleti, empirikus és elméleti szövegeket tartalmaz. Donna Haraway eredeti, elsöre talán kissé bizarr területen, a főemlőskutatásban „leplezi le” az episztemológiai elfogultságokat. Írása tehát jóval tágabb ismeretelméleti és társadalmi problémát érint, mindenekelőtt azt, hogyan vetülnek rá „tisztán” természettudományos kérdésekre a társadalommal (nemek, család, osztály stb.) kapcsolatos előfeltételek, értékek: a természet–kultúra, test–elme, én–másik dichotómia vagy az eredet–jövő „üdv történeti” narratívája. A főemlőskutatás produktív határterülete (zoológia, biológia, antropológia, pszichiátria, összehasonlító pszichológia, tudománytörténet, állatkert- és turistaipar stb. között) különösen alkalmas terep e kérdések vizsgálatához.

Michelle Williams és munkatársai plasztikus példákkal a színes bőrű nők alcsoportjának képviselőire hívják fel a figyelmet a nemekkel kapcsolatos kutatásokban (kutatóként és vizsgálati személyként egyaránt). Erre nem (szocio)biológiai sajátosságaik, hanem kulturális, társas-társadalmi pozíciójuk alapján tartanak igényt, amely pszichológiai következményekkel is járhat. Itt jó lenne olvasni egy hozzánk közelebb álló, a roma nőkről szóló tanulmányt is, de nyilván nemigen van ilyen, és elég képlékeny is ez a terület.

Nguyen Luu Lan Anh egy Magyarországon folytatott empirikus kutatás eredményeit mutatja be arról, hogyan kapcsolódik az ún. ambivalens szexizmus egyéb értékekhez, vonásokhoz, és milyen kulturális eltéréseket mutat. A nem meglepő eredmény szerint Magyarországon, szemben az amerikai mintával, az ún. (oximoronnak tűnő) „jóindulatú szexizmust” (a nők csodálatos, ámde védelemre szoruló lények) nem tekintik előítéletnek. A kutatás mintha Kende Anna helyzetjelentését illusztrálná: bár a tanulmány elején a szerző ad egy vázlatos történeti kontextust, az eredmények ismertetése már alapvetően deskriptív jellegű.

Kathy Davis a test (praktikus-szimbolikus) jelentéseiről, jelentőségéről ad jó, összefogott áttekintést. Érinti a test–lélek dualizmus, a kirekesztés, a kontroll, a hatalom metaforikus és konkrét formáit, az anyagi, megtagasztalt testhez, a különbözőségekhez

való visszatérés esszencializmus nélküli lehetőségeit.

A negyedik fejezet (*„Alkalmazott” feminizmus – új témák, új módszerek*) tanulmányai olyan témákat, szakterületeket érintenek, ahol a társadalmi nemek szempontja gyümölcsözően alkalmazható, mi több, szükséges. Anthony D’Augelly a leszbikus, meleg és biszexuális fiatalok „viktimizációjának” következményeit vizsgálja számos empirikus kutatás eredményeinek ismertetésével. (Kissé túl számossal is: nagyon sok és néha ellentmondó adat és arányszám hemzseg a szövegben. Másrészt a viktimizáció fogalma kissé félrevezető; a stigmatizáció vagy izoláció talán pontosabb lenne.) Judith Lorber a betegség (tünetek, diagnózisok, orvos–beteg kapcsolat, orvosi tudás) társadalmi konstrukciójáról ír, Jane Ussher az örültség, a szexualitás és a reprodukció „materiális és diskurzív” elemzésének összegegyeztetetőségét indítványozza, a harmadik magyar szerző, Kereszty Orsolya pedig a feminista pedagógia kereteit vázolja föl, illetve a nemek szempontját vizsgálja az oktatásban, a tankönyvek nemi reprezentációjának példáján.

Bár a tanulmányok színvonala nem egészen egyenletes, a kötet mindenképpen értékes. Sándor Bea fordítása szakmailag és nyelviileg egyaránt korrekt. A szövegek a genderkérdéseken túl is sok gondolkodnivalót adnak a tudomány belső-külső határai, nézőpontjai, önismerete szempontjából. Remélhetőleg megtalálják értő közegüket a pszichológia és a tágabb társadalomtudomány rendszerében vagy a diszciplínák közti termékeny határvidéken, és újabb kutatásokat is inspirálnak.

BORGOS ANNA

Szemerkenyi Ágnes (szerk.): Folklór és történelem

*Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.
544 old., 4300 Ft*

A néprajz – és benne annak egyik reprezentáns ága, a folklórisztika – helyét kereső tudomány. Legalábbis ezt sejteti